

Marxist İktisatta Üretken Emek / Üretken Olmayan Emek Tartışmasına Dair Bir Değerlendirme

Yiğit KARAHANOĞULLARI*

Marks'ın aynı satırlarına referans vermelerine karşın, birbirlerinden tamamen zıt sonuçlara ulaşan çalışmalarla dolu bir literatürün içinden nasıl çıkılabilir? Hangi tanımın, Marks'ın doğru yorumu olduğunu tespit etmenin yolu nedir? Marksizmin "üretken emek-üretken olmayan emek" (üüoe) tartışmalarıyla ilgilenen birisi için bu ve benzeri sorularla karşılaşmak kaçınılmaz gibi görünüyor.

Marxist kurama yapılan katkıların, çağımızda iktisat, siyaset bilimi, sosyoloji, felsefe gibi disiplinler dolayımından geçerek gelmesinin Marks'a rağmen bir zorunluluk halini aldığı kabul edilebilir. Marksizmin ekonomi ile iştigali, zaman zaman kuramın sınıfsal/siyasal perspektifinin önüne geçebilmekte yada tersi biçimde siyaseti vurgulayan tartışmalarda da kimi zaman iktisadi dinamikler geri plana itilebilmektedir. Kabaca söylemek gerekirse siyaset ve iktisat, birbirlerinden koştukları ölçüde Marksizmin iki belalı alanı haline gelmektedir. Bu iki disiplinsel perspektifin yansımalarından biri, Marksizmde toplumsal dönüşümü sermaye birikiminin dinamiklerine göre okuyan sermaye kuramsal açıklama ile sınıf mücadelelerini temel dinamik olarak kodlayan sınıf kuramsal açıklama (Jessop 1990) gibi sorunsallarda ortaya çıkmakta. Disiplinleşmenin etkisinin ne olduğu başka bir yazıda tartışılabilir ancak bu ikiliğin hemen hemen her tartışmada karşımıza çıkmakta olduğu gerçeği

---

* Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü, Arş. Gör.; ykarahan@politics.ankara.edu.tr

ortadadır. Örneğin, “refah devleti olgusu, kâr oranlarının düşmesine karşı sermayenin gündeme getirdiği bir çözüm müdür; yoksa işçi sınıfının sınıfsal mücadele ile elde ettiği bir kazanım olarak mı değerlendirilmelidir?” gibi sorular tam da bu ikili şemaya oturmaktadır. Başka bir örnek verirse, kamu harcamalarının iktisadi yansıması ele alınırken, harcamanın sınıfsal işlevleri mi önemsenecektir, yoksa harcamanın doğrudan paylaşımı mı değerlendirilecektir?¹

Kuşkusuz bu örneklerde akla uygun yanıt “her ikisi de” şeklinde olacaktır. Zira olgu düzeyinde her iki ilişkiyle de karşılaşılmaktadır. Ancak her soyutlamanın, bir dışlama olması itibarıyla, vurgu farkı içermesi zorunludur. Bu noktada, bu vurgu farkının neye göre değerlendirilmesi gerektiği meselesi ortaya çıkmaktadır.

Her soyutlama kuşkusuz olgu düzeyi ile sınırlı ve olgulardan tekrar soyutlama yapılarak diyalektik bir şekilde kurama doğru ilerlenir (Ollman 1993). Soyutlama ile olgu arasındaki ilişkinin etrafında döndüğü eksen ise sorunsal olacaktır. Sorunsal, kuramcının, çoğunlukla deşifre etmediği, ulaşmaya çalıştığı yargı, düşünsel yönelim olarak tanımlanabilir.² Bütün soyutlamalar, çok belirlenimli olgusal gerçeklik karşısında bir yer bulabilecek/ doğrulanabilecektir. Ancak her sorunsal için her soyutlamanın uygun/yeterli/doğru olması beklenemez. Örneğin, ‘kapitalist devleti anlamlandırma’ sorunsalı için sadece bürokrasi ile sermaye ilişkisinin soyutlanması yeterli olmayacaktır, soyutlanan bu ilişkinin olgusal varlığı ortadadır ve doğrulanabilir, ancak sorunsala tam olarak yanıt vermez.

Bu çalışmada Marks’ın metinleriyle yada Marks’ın hangi yorumunun, üüo emeğin hangi tanımının doğru olduğuyla değil, yorumların yönelimleriyle ilgilenilecek ve genel olarak üüoe tartışmaları, soyutlama-sorunsal ilişkisi üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın sonuç bölümünde, devletin iktisadi varlığı olgusuna dair üüoe tanımlarının ne tür açılımlar sonuçlar verdiği kısaca tartışılacaktır.

---

¹ Kamu harcamalarının sınıflar arasındaki yansıma etkisi iktisadi olarak şu iki şekilde değerlendirilebilir. Sınıfsal analiz için kamu harcamasının yarattığı faktör gelirleri mi değerlendirmeye alınacaktır (örneğin bir okul yapıyorsa, bu okul inşaatı için devletin üretim faktörlerine yaptığı ödemeler mi alınacaktır)? Yoksa harcamanın toplumsal bölüşüm sürecindeki doğrudan yada dolaylı işlevsel etkilerine mi bakılacaktır (yani bu okulun işçi sınıfı ve kapitalist sınıf için yaratacağı faydaya mı bakılacaktır)? İlki analitik bir çözümlenme için işlevsel olacaktır, ikincisi ise toplumsal yeniden üretimin dinamiklerini ve mekanizmalarını çözümlenme için işlevseldir. Korkut Boratav’ın Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı: Kavramlar ve Metot Meseleleri çalışmasında bu noktaya işaret edilmektedir. Bu noktalara yazının ilgili bölümlerinde değinilmeye çalışılacaktır.

² Toplumsal düzen çelişik olduğu için bu tercihler de birbiriyle çelişik olabilir. Pozitivizmin bu yöntemi meşru görmemesi Marksizmin problemi olamaz. Marksizm dünyayı çelişikler üzerinden kavrar.

I. Giriş

*“İnsan,³ bir dizi manüfaktür işçisi çalıştırarak zenginleşir;
bir dizi hizmetkar tutmakla yoksullaşır.”
(Smith 1985: 271)*

Üretken emek, sermaye için artı değer üreten emektir. Yani, “genel olarak” üretken emek değil, “sermaye için üretken olan” emektir söz konusu olan. Bu tanım, Marks’ın tarihsel bakışını taşır. Üçü ayrımının soyutlama-sorunsal ilişkisini araştırmaya Marks’ın da referans verdiği Adam Smith’teki ilk haline değinerek başlamak, tanımların tarihsellik boyutunu görmek için yerinde olacaktır.

Smith’e göre üretken emek, maddi bir varlık yaratan, dayanıklı mal üreten emektir. Sadece fiziksel değeri, gerçek değer olarak gören bu tanımın, günümüz için pek bir anlam ifade etmesi beklenemez. Ancak bu tanımın, Smith’in bir bütün olarak kuramıyla ve sorunsalıyla ilişkisi açıktır.

Smith’in temel sorunsalı zenginliğin kaynağının ne olduğudur. Dönemin olgusal gerçekliği, tarihsel koşulları nedir? 18inci yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de, sanayi kapitalizmine doğru hızla bir devinim gerçekleşmekte ancak henüz manüfaktür üretim yaygınlığını korumakta, feodal kalıntılar varlığını sürdürmektedir. Keza, gözlemlerinin temelini oluşturan başta Fransa olmak üzere diğer Avrupa devletleri kapitalizme ulaşma noktasında İngiltere’den çok daha geridir. Üretim güçlerinin gelişme düzeyi açısından, aristokrasi ile hesaplaşmanın daha tamamlanmadığı söylenebilir. Smith, ulusal zenginliğin artmasının koşulu olarak manüfaktür üretimin artmasını ve sermaye birikiminin sağlanmasını görmektedir. İşte bu noktada şu tespiti yapar; sermayenin birikebilmesini sağlayacak şeyler aristokratik şatafatlar değil, ömürlü/kalıcı metallerdir. Hizmetkarların emeği değer üretmez, üretilen değerden eksilme yaratır. Dayanıklı malların üretilmesi yani üretken harcamaların artması toplum zenginliğinin artmasının temel koşuludur.⁴

---

³ Alıntının yapıldığı çevirideki “bir adam” ifadesi, “insan” kavramı ile değiştirilmiştir.

⁴ “Manüfaktür alanında önemli bir ilerleme sağlayan büyük bir köyde yaşayanların, bazen, çevreye yüksek bir lordun yerleşmesi sonucu, yoksul ve işsiz duruma düştükleri görülmüştür” (Smith 1985: 276). “Bazı kişilerin israfı, başka kişilerin tutumluluğuyla karşılanmazsa, her müsrif kişinin tutumu, üretken kişinin ekmeğiyle üretken olmayı besleyerek, hem kendisinin hem de ülkesinin yoksullaşmasına yol açar” (1985: 278). “Kişi elindekilerden bir bölümünü ne çeşit olursa olsun üretken olmayan insanları beslemekte kullandığı zaman, bu bölüm o andan itibaren sermayesinden çekilmiş...olmaktadır” (1985: 273).

“Harcamaları başlıca dayanıklı mallar üzerine olan kişinin ihtiyacı, her günkü harcaması bir sonraki günün etkisini artırıp çoğaltarak katkıda bulunduğu için durmadan artar...” (1985: 284).

Bu tanımın, ancak kapitalizmin ortaya çıkış evresinin sorunsalı ve dönemin tarihsel aşaması için anlamlı olduğu açıktır. Marks'ın yaşadığı dönemde emek ve toprak çoktan metalaşmış; sermaye, toplum üzerindeki tahakkümünü inşa etmiştir. Sermayenin birikim dinamiğini ve sınıf mücadelelerini toplumsal hareket yasalarının temelini almak Marks'ın ve Marksizmin temel perspektifi olmuştur. Giriş bölümünde değinildiği gibi bu çalışmada Marks değil Marks'ın yorumları tartışılacak, bu da Marks'ın metinlerine referansla değil literatürün gündemine göre yapılacaktır.

II. Tanımlar

Üç faaliyetler ayrımını reddedenler bir kenara bırakılacak olursa⁵, Marksist yazın içinde kalan tartışmalar, sorunsalları ve soyutlamaları itibariyle 3 başlık etrafında sıralanmaya çalışılacaktır.

1. Analitik Tanım

Bu tanıma göre, Marksist çözümlemenin ve Marksist iktisadın sorunsalı kapitalist sermaye birikiminin (ve büyümenin) dinamiklerini anlamaktır ve Marksist kuramın sermaye birikimini anlamaya yönelik temel soyutlaması da “artı değer” kavramıdır. İşte üçüncü kategorilerine bu noktada ihtiyaç duyulmaktadır. Zira bütün emek kategorileri artı değer üretmemektedir. Bazı kategoriler ekonomide fiyat büyüklükleri yaratsa da artı değer üretmezler. Yalnızca artı değer üreten faaliyetler üretken olarak değerlendirilmelidir.

Üretken emek kavramı tarihsel bir perspektife oturmaktadır. Marks burjuva aklının dar kafalılığının, sermaye için üretken olan emek ile genel olarak üretken olan emeği birbirine karıştırdığını belirtmektedir (Marx 1999: 218). Tarihselliğinden kopardığımızda “herhangi bir şey üreten emek”⁶ üretken olacaktır, oysa *kapitalist üretim tarzı için işlevsel olan, onun devamlılığını sağlayan emek farklıdır ve bu nedenle sermaye açısından üretken olan emek genel anlamda üretken olan emek değildir* (Gough 1972).

---

⁵ Marksizmin içinde yer alan ancak bu ayrımı reddeden düşünürlerin belki de en radikali Laibman'dır. Üretken olan olmayan ayrımının burjuva iktisadının klasik dönemine özgü bir tartışmanın ürünü olduğunu, Marks'ın bu bakışı eleştirmek için bu kavramları andığını, bu ayrımın gelişmiş kapitalist ekonomileri anlamak için uygun olmadığını, literatür üzerindeki negatif etkilerinin kurama kazandırdığı getirilerinden fazla olduğunu, bu nedenle de Marksizmden atılıp kurtulması gerektiğini iddia etmektedir. Olgusal düzeyde açıklamaya ihtiyaç duyulan ayrımların başka kavramlarla yapılmaya devam edilebileceğini de ekler (Laibman 1992).

⁶ Marks üretkenliğin tarihsel özelliğini anlamaya çalışır. Doğanın insanın isteği amaçları doğrultusunda şekillendirilmesi, maddi olarak form değiştirilmesi yani bir kullanım değeri yaratılmasıdır genel olarak üretkenlik. Bu anlamda kullanım değeri üreten bütün emek faydalı emektir aynı zamanda (Gough 1972).

İşte bu nedenle analitik bakış, emeğin ürettiği malın kullanım değerini üüo ayrımı için kriter olarak almaz. Yani emeğin yarattığı değer, toplumsal yeniden üretim içindeki işlevselliğine bakmaz; sermaye için artı değer üretiyor olmasıdır önemli olan.

Dolaşım emeği, sermayenin çevriminin tamamlanması için işlevsel olsa da, sermayeye kâr sağlıyor olsa da, yapılan iş sadece var olan geçerli değer el değiştirmesini sağlamak olması itibariyle yani yeni bir artı değer yaratmaması itibariyle üretken değildir. Aynı şey, finansal hizmetler için de geçerlidir. Sermaye için fayda yaratıyor olsa da bu hizmetler sadece var olan artı değer el değiştirmesine daırdır. Depolama ve ulaşım hizmetleri gibi faaliyetler ise, üretim sürecinin bu alanlarda devam ediyor olması koşuluyla üretkendir. Örneğin, depolanırken ürüne nihai formu veriliyorsa yada ulaşım yolu ile ürünün kullanım değeri (başka bir noktada tüketilmesine olanak sağlanması) şekilleniyorsa, bu faaliyetler üretken olacaktır. Mal yada hizmet üretiliyor olması, emeğin kafa emeği yada kol emeği olması artı değer üretiliyor olup olmamasının belirleyicisi olmadığı için üüoe ayrımı için anlamlı kriterler değildir.

Ücretli emek olmaları itibariyle ve emek güçlerini piyasada satmaları itibariyle üretken emek de, üretken olmayan emek de sömürü ilişkisine tabiidir. Yani üretken olmayan emek artı değer yaratmamasına rağmen sömürülmektedir. Anlatımı kolaylaştırmak için söyle bir örnek verilebilir. İnşaatı yeni tamamlanmış bir apartmanda satılmaya hazır daireler olduğunu ve bir emlakçının bu dairelerin satışını gerçekleştirdiğini düşünelim. Bu örnekte inşaatın tamamlanmasında çalıştırılan işçi üretken emek, emlakçının yanında çalışan işçi ile birlikte emlakçı ise üretken olmayan emektir. Zira, emlakçılık faaliyeti yeni bir değer üretmemektedir, daha önce üretilmiş değer (inşaat işçisinin artı değeri) mülkiyet değiştirmesini (dairenin müteahhidin mülkiyetinden, konut sahibi olmak isteyen bireyin mülkiyetine geçmesini) sağlamaktadır. Mülkiyet değiştirmeyi bir kullanım değeri olarak alırsak, bu kullanım değerini üreten emek, emlakçının yanında çalışan işçinin emeği olacaktır. Bu işçi günde 10 saat çalışmakta, ancak emeğinin karşılığı olarak 4 saatlik bir ücret değeri almakta ise, 6 saatlik emek karşılığı sömürülüyor olacaktır. Burada emlakçının kârı ve işçinin ücreti, daha önce yaratılmış bir artı değer havuzundan karşılanacaktır.

Örnekte de görüldüğü gibi, üretken olmayan sektörün kârı ve üretken olmayan emeğin ücreti, artı değer kitlesinin yeniden bölüşümü ile sağlanmaktadır. Tek tek sermayenin kârlılıklarını arttırmak yada rekabet nedeniyle kârlılıklarının düşmesine engel olmak için üretken olmayan (pazarlama, reklam, finans gibi) emek kategorileri önemli işlevler yerine getirmektedir. Bu nedenle, sermayeler arası rekabetin artması ile birlikte, üretken olmayan alanın genişlemesi eğilimi ortaya çıkacaktır. Ancak bir

bütün olarak üretken olmayan alanın genişliyor olması, sermaye birikimi üzerinde olumsuz bir baskı yaratacaktır.

İşte bu nedenle, üüo emek ayrımının yukarıda özetlendiği gibi “sermaye için artı değer üretimi” kriteriyle yapılıyor olması, kapitalist birikimin incelenebilmesi için işlevsel ve analitik bir çerçeve sunmaktadır. Üüoe ayrımı, sermaye birikimine ayrılabilir artı değer azalması ile, kâr oranlarının düşme eğilimiyle⁷, kamunun ekonomiye müdahalesiyle, uluslararası ticaret ve sermaye hareketleriyle ilişkili analitik bir çerçevedir (Moseley 1991, Leadbeater 1985, Shaikh ve Tonak 1994, Mohun 1999, Savran ve Tonak 1999.)

2. Emeğin Yarattığı Ürünün Kullanım Değerine Göre Yapılan İşlevsel Tanım

Sadece artı değer yaratan değil, artı değer oluşmasına, artmasına katkıda bulunan emek de üretken emektir. Emeğin ürettiği kullanım değerini, yani üretilen malın toplumsal yeniden üretimde görece artı değeri artırıcı işlevini de göz önüne almak gerekir. Zira artı değeri artırmanın yollarından bir de görece artı değeri artırmaktır. Bu tanıma göre her haliyle, artı değer yaratma sürecini doğrudan/ dolaylı besleyen emek faaliyetleri, (hatta tanım daha da genişletilerek sermayeye kâr sağlayan emek) üretken emek olarak alınmalıdır.

Bu yaklaşımda yapılan soyutlama, emek gücünün yarattığı mal ve hizmetin kullanım değeridir. Eğer emek görece artı değeri artıracak bir işte çalışıyorsa bu üretken emek olacaktır (Cockshott ve Zachariah 2004). Faaliyetin üretken olup olmaması sermaye çevrimindeki konumuyla değil sermaye çevrimi için işlevselliği üzerinden tanımlanır. Emek gücünün yeniden üretimini sağlayan emek (ev içi üretim ve kamu hizmetleri) de üretken emek tanımına girecektir.

Kullanım değeri üzerinden yapılan ayrımın Sraffa'nın kuramsal çerçevesiyle yakın bir ilişkisi vardır. Örneğin Paul Bullock, Sraffa'nın temel-temel olmayan mallar⁸ ayrımının üretken olan olmayan faaliyetler ayrımı için anlamlı bir bakış sunduğunu düşünmektedir (Laibman 1992). Temel-temel olmayan mallar ile kullanım değerinin

---

⁷ 1970'lerin ortasından beri artan işsizlik oranı ve azalan kâr oranı olguları birlikte ortaya çıkmaktadır. Kâr sıkışması kuramcılarının göre bu ikisini birlikte açıklamak olanaklı değildir. Oysa üüoe ayrımıyla birlikte azalan kâr oranları yaklaşımı tatmin edici bir açıklama sunmaktadır: Yüksek işsizlik oranları kâr oranlarını artırmıştır, ancak istihdam içinde artmakta olan üretken olmayan emek alanının varlığı, bu artışı tersine çevirecek kadar güçlü olduğu için sonuçta kâr oranları azalmıştır (Moseley 1994).

⁸ Temel mallar, üretimi bütün malların fiyatları ve kâr oranı için belirleyici olan mallardır; diğerleri ise sadece kendi fiyatlarını belirler.

etkisi incelemeye dahil edilmiş olur. Emekçinin tüketim mallarını doğrudan yada dolaylı olarak besleyen bütün sektörler, dolaylı olarak emek gücünün yeniden üretimine giren mal ve hizmetler, göreceli artı değeri değiştiren faaliyetler üretken olarak değerlendirilir.

Üretkenliğin bu tanımı emek verimliliğini artırıcı bütün üretim faaliyetlerini kapsadığı için, ücretli emek dışındaki, kendi hesabına çalışanlar ve hatta kapitalistik olmayan faaliyetlerin de (kamusal hizmetler gibi) bu tanıma dahil edilmesinin önü açılır.

Jacques Gouverneur'a göre sadece profesyonel olmayan işler üretken olmayan alana dahil edilmelidir. Böylece Gouverneur, üüo ayrımını benimsemekle birlikte, kârlılık açısından işlevselliği üzerinden üretken alanın tanımını olabildiğince genişletmektedir. Dolaşım ve denetim emeğinin de kapitalist toplumun toplam gelirin bir katkı yaptığını, bu faaliyetlerin artıyor olmasının geliri azaltmayacağını ve kapitalist büyüme için bir engel teşkil etmediğini savunur (Gouverneur 1990).

E. K. Hunt, üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesini sağlayan, kapitalizmin yasal, kurumsal ve ideolojik temellerini teşkil eden savunma, eğitim gibi alanların emek gücünün yeniden üretimini etkilediğine ve kârlılığı belirlediğine ve bu nedenle üretken olmayan alana dahil edilmesinin anlamsızlığına dair vurgu yapar (Hunt 1979).

Bu nokta, kullanım değerinin işin içine girmesi nedeniyle, analitik tanımın analitik niteliğinin bozulmaya başladığı noktadır.⁹ Yine bir örnekle, bu sefer analitik tanım ile işlevsel tanım arasındaki farkı netleştirmeye ve kısaca işlevsel tanımın değerlendirmesini yapmaya çalışalım:

Fabrikada istihdam edilen bir bilgisayar mühendisinin, üretimde verimliliği arttıracak yeni bir bilgisayar programı tasarladığını düşünelim. Analitik tanıma göre, bu mühendis yarattığı üründen bağımsız olarak, ücretli emekçi olması ve sermaye için artı değer üretmesi itibarıyla üretkendir. İkinci tanıma göre ise mühendis hem sermaye için satılabilir bir bilgisayar yaratmış olması dolayısıyla ile hem de daha sonra bu bilgisayarı kullanacak olan işçilerin verimliliğini dolaylı olarak arttırmış olacağı için (yani göreceli artı değer üretimi artacaktır) üretken addedilecektir.

Bu ikinci tanımda dolaylı etkinin şimdiden incelemeye alınması analitik çerçeveyi bozacaktır. Bu etki analitik tanıma göre, bilgisayarı bir sonraki dönemde kullanıp

---

⁹ Bu çizgi, en uç noktada kullanım değerinden faydaya doğru kayma tehlikesini içerir. Faydaya kayıldığında ise artık başka bir kuramın sorunsalına teslim olunacaktır.

daha 'verimli' çalışacak işçinin o dönemde sermaye için yaratacağı artı değerde kapsanmış olacaktır.¹⁰ Oysa işlevsel tanıma göre, bu artı değer artışı bilgisayar mühendisine atfedilmelidir. İşlevsellik, analizin zamansal genişlemesini gerektirir; etkinin bir süresi vardır. Ancak işlevsel tanım bu süreyi göz ardı eder ve etkinin kaynağını vurgular. İşlevsel tanımdan analitik bir hesap beklemek kuramsal açıdan yersizdir. Bu tanım, kapitalistik alanın genişleme dinamikleri hakkında bilgilendirici olabilir. Sermayenin toplum üzerindeki dolaylı olarak tahakkümünü arttırma araçlarına işaret edebilir yada sermayenin kendisi için işlevsel olan bazı mekanizmaları piyasalaşmamış toplumsal alanlara kaydırma çabasına işaret etmek için kullanılabilir (örneğin ev içi üretimin aslında görece artı değer üretimini arttırma etkisinin vurgulanması gibi). Bu tanım artı değer için analitik yorumu değil, artı değer üretim alanının sermayeler arası ve sermaye-toplum arası dolaylı bağlantılarla birlikte nasıl genişlediğinin oraya konması için faydalı olabilir. Bu nedenle analitik bir analiz için kullanmak soyutlama-sorunsal ilişkisinde uyumsuzluk yaratacaktır.

3. Politik Sorunsallar Üzerinden Yapılan Tanımlar

[Burjuva iktisatçıları] "böyle bir ayırım yapmanın güçlü bir toplumsal eleştirme aracı olacağını ve kolayca kapitalist düzenin canevine yönelecek bir silaha dönüşebileceğini bilmektedir"
(Baran 1957: 116)

İktisadi süreçlere yapılan vurgu, toplumsal dinamiklerin önemli belirleyicisi olan sınıf mücadelesini geri plana itmektedir. Hatta bazen Marksist kuramın siyasi sorunsalı tamamen göz ardı edilmektedir. Marksist tartışmaların yönelimi kapitalizmden sosyalizme geçiş perspektifini kurmak, politik mücadele sürecine olan vurguyu arttırmak doğrultusunda kurulmalıdır.

Bu perspektifin 1960'ların sonunda sınıf mücadelesinin yükseldiği bir ortamda gelişmesi (ve 1990'larda neo-liberalizmin hegemonyası altında sınıf mücadelesinin yeni biçimler kazandığı dönemde tekrar kuramsal olarak ortaya çıkması) şaşırtıcı değildir.

Burada politik tanımlar, sorunsal farklılaşması bakımından kendi içinde, normatif tanımlar ile üüo alanları sınıf mücadelesinin unsuru olduğunu vurgulayan tanımlar olmak üzere ikiye ayrılarak sunulacaktır.

---

¹⁰ Savran ve Tonak'ın (1999), üretken olmayan dolaşım alanındaki faaliyetlerin, artı değer üretimi üzerindeki dolaylı etkisi bağlamında yaptıkları tartışmada, bu etkinin analitik tanıma göre incelemeye dahil edilmemesi gerektiği, aksi halde ikili giriş (double counting) probleminde yol açacağı vurgusu mantık olarak aynı noktaya işaret etmektedir.

3.a. Normatif Tanım

Emek faaliyetinin üretken olup olmadığı, bu faaliyetin daha ileri bir üretim biçiminde gerekli olup olmadığına göre tanımlanmalıdır. Böylece kapitalizmin parazit/işlevsiz yapıları deşifre edilecek, sosyalizme doğru toplumsal ilerleme projesi somutlaştırılabilecektir.

Bu yaklaşım özellikle tekelci kapitalizm kuramcılarınca kullanılmıştır. Paul Baran 1957 tarihli *Büyümenin Ekonomi Politikası* isimli eserinde, II.Dünya Savaşı sonrası benzeri görülmemiş bolluk yıllarında yaşanan kapasite fazlasına, giderek artan tekelleşme eğilimine, gereksiz ürün çeşitlenmesi ile neden olunan israfa, bir türlü ulaşılamayan tam istihdama dikkat çekerken, insanlığın kapitalizmle ulaşamayacağı ancak sosyalizm ile gerçekleştirebileceği potansiyelleri tanımlamaktadır.

Baran'a göre, bir sistemi yine o sistemin kurallarına göre değerlendirmek anlamsız olacağı için ideal bir durumun tahayyülü gereklidir. "Bir sosyo-ekonomik düzenin niteliği konusunda bir yargı vermek için eldeki tek ölçüt, onun, insanın potansiyel varlığını ortaya çıkarıp geliştirmekteki başarısına bakmaktır, objektif akıl bunu emrediyor" (Baran 1974: 112). Objektif akla göre düşünüldüğünde ise şu sonuca ulaşır: "Demek oluyor ki, kapitalist düşünce çerçevesinin ötesinde ve dışında bir noktadan, sosyalist toplum noktasından konuya eğildiğimizde, burjuva ekonomik ve toplumsal düşüncesi açısından temel, verimli ve akla uygun olan, bu yeni görüş açısına göre temelsiz, verimsiz ve israf yaratan bir şey oluyor" (1974: 108).

Baran'ın kuramının en önemli referanslarından biri olan "potansiyel ekonomik artık" tanımı içinde, yani eldeki kaynakların akli ve köklü bir toplumsal yeniden örgütlenme süreciyle nasıl değerlendirilebileceğinin ve bu "ideal" yapıda nasıl bir sonuca ulaşılabilirliğinin algısı içinde, üüoe ayrımı da tanımlanır. Baran'a göre, üretken olmayan emek tamamen kapitalizme özgüdür. Üretken olmayan alan, "ancak kapitalist sistemin özel koşulları ve ilişkileri içinde bir anlam ifade eden ve akla uygun bir biçimde düzenlemiş ekonomilerde bulunmayacak olan mal ve hizmetler"den oluşur (1974: 117). Bu alanın tanımlanması, tekelci kapitalizmin akıl dışılığını da tanımlayacaktır.

Üüoe ayrımının önemi, toplumların kapitalizmden sosyalizme, sosyalizmden komünizme ilerleme süreçlerine dair olmasıdır (1974: 119). Baran'ın tanımında, gelirleri ekonomik artığa dayansa bile bilim insanları, sanatçılar, öğretmenler gibi meslek gruplarındaki emekçiler gelecek günlerin *mantıksal toplumunun* en önemli parçaları olacakları için üretken addedilir.

Joseph Gillman da, üüoe ayrımı için benzer biçimde normatif bir tanım benimser. Sosyalist bir ekonomide ihtiyaç duyulmayacak ancak kapitalizm için gerekli olan,

pazarlama, ticaret gibi faaliyetleri ve kapitalist piyasayı koruyucu olan kamusal faaliyetleri üretken olmayan alan içine dahil eder (Hunt 1979).

Normatif tanımın genel bir değerlendirmesi için Laibman'a başvurulabilir. Laibman, bu yaklaşımın değer kuramsal kategorilerle ilişkili olmadığını, değer kuramına ihtiyaç duymadığını belirtmektedir (1992: 76). Bu vurgu, analitik tanımlarla politik tanımlar arasındaki sorunsal farkının bir başka anlatımıdır.

3.b. Üüo Alanları İşçi Sınıfının Mücadele Aracı Olarak Gören Tanımlar

Kapitalizmde emek, kendi maddi yaşam koşullarını yaratırken aynı zamanda kapitalist çelişkileri de yeniden yaratmaktadır. O halde, kapitalizmde emek hem üretken hem de üretken olmayan niteliğe bürünebilir. James O'Connor'a göre, sermaye için artı değer üretme sürecini yavaşlatan/sabote eden emek üretken olan alanı daralttığı için üretken olmayan niteliğe bürünecek ve proleter bir mücadele vermiş olacaktır.¹¹ O'Connor'un tanımı şu sonucu verir: İşçi proleter olduğu müddetçe, üretken değildir; üretken olmadığı müddetçe de proleterdir (O'Connor 1975).

Benzer bir şekilde David Harvie'ye göre, sermaye toplumsal bir ilişki olduğu için ve bu ilişkide emek, üretim araçlarından yoksunluğu üretim koşullarından ayrıklığı ile tanımlandığı için bu kopukluğu koruyan ve geliştiren bütün faaliyetler üretken emek olarak değerlendirilmelidir. Sermaye bütün hayatı değer üreten etkinliğe hapsedmeye çalışırken işçi sınıfı kendi edimini değerden bağımsızlaştırmaya çalışmakta, üretken olmamak için mücadele etmektedir (Harvie 2005).

Sistemle mücadele eden emeği üretken olmayan emek olarak tanımlayan bu siyasallaşma perspektifinin tersine Nicos Poulantzas, üretken olmayan emeğin proleter olamayacağı fikrini benimser.

Poulantzas'ın üüoe tanımları analitik tanıma çok yakın olmasına rağmen, bu tanımları oldukça farklı bir sorunsala oturtmaktadır. Poulantzas, iktisadi, siyasi ve ideolojik ilişkisellikleri ele alarak çok boyutlu bir sınıf tanımı sunmaya çalışmaktadır. Bu tanımın ilk aşaması olarak üüo ayrımını, işçi sınıfının tanımlayıcısı olarak alır (Poulantzas 1976: 211-212, 224). Üretken olmayan emeğin işçi sınıfına dahil

¹¹ O'Connor, sınıf mücadelesinde (yani üretken olmayan alanı genişletme çabasında) anarşist ile sosyalist işçi arasındaki bilinç farkını uzun uzun anlatmaktadır. Sosyalist işçi sermayeyi sabote ederken, topluma faydalı olmaktan da geri durmaz, zira ulaşılmaya çalışılan idealin kendisidir toplum yararı. Oysa, anarşist işçinin amacı bizatihi sabotajdır, kendisi için iyi olmayan bir şeyin toplum için de kötü olmasını ister (O'Connor 1975).

edilemeyeceğini, üretken emeğin bir kısmının ise politik ve ideolojik belirlenimler nedeniyle (mühendisler ve teknisyenler gibi) işçi sınıfı dışında tutulması gerektiğini belirtir. Yeni küçük burjuvazinin sınıfsal belirleniminin, temel olarak iktisadi ilişkilerin (üretken olmayan emeğin) bir fonksiyonu olduğunu düşünür (1976: 241-251).

Sınıf ile iktisadi kategori arasındaki ilişkinin boyutları tartışması bir kenara bırakılacak olursa dâhi, işçi sınıfını sadece üretken emek ile yada üretken olmayan emek ile özdeşleştirmek iktisadi soyutlamayı, çok belirlenimli bir olgusal gerçeklik ve sorunsal için zorlamak anlamına gelecektir. Politik, kültürel boyutları olan devrimci sınıf mücadelesinin araştırılması sorunsalı içinde iktisadi belirlenimliğe ve bundan da öte iktisadi alandaki üüoe gibi bir ayrıma dayanmanın araştırmacıyı yukarıda gösterildiği gibi birbirine zıt sonuçlara ulaştırması şaşırtıcı olmasa gerek.

Sınıf ile iktisadi düzey arasında ilişki kurulacaksa da bunun sömürü olgusu üzerinden kurularak başlaması belki daha doğru olacaktır. Sömürünün işçi sınıfının tanımlayıcıları arasında “gerekli koşul” olduğu ancak “yeterli koşul” olmadığı açıktır. Sadece üretken emeğin değil üretken olmayan emeğin yani tüm emekçilerin sömürü ilişkisine tabii olduğu düşünülürse, (her iki kategoride de sömürü ilişkisinin geçerli olduğunu analitik tanım ortaya koymaktadır) üüo ayrımının sınıfın iktisadi belirlenimi için geçerli olmayan bir ayrım olduğu görülecektir.

III. Kamu Kesiminin Değerlendirilmesi

Bu bölümde, üüoe ayrımına göre devletin iktisadi varlığının nasıl anlamlandırılacağı kısaca değerlendirilmeye çalışılacaktır. Kamu kesimi, iktisadi alana siyasi bir müdahale olması ve toplumsal yeniden üretim üzerinde belirleyiciliğinin güçlü olması itibarıyla, analitik tanıma sorunsal kaymaları yaşatma tehlikesi içerir. Bu bölümde, işlevselci ve siyasi sorunsalların analitik tanımla sentezlenip sentezlenemeyeceği kısaca tartışılacaktır.

Savran ve Tonak’ın, devletin iktisadi varlığını üç kategoride ele aldıkları şemadan hareket edecek olursak:

i. Toplumsal düzenin yeniden üretimine dair yönetsel/bürokratik faaliyetler: Bunlar üretken değildir. Kapitalizmin *faux frais* harcamalarıdır.¹² Bu faaliyetlerin

¹² Savran ve Tonak bu faaliyetlerin en başta “genel olarak” üretken olmadıklarını, yani insanın doğayla ilişkisine değil insanın insanla ilişkisine dair olduğunu ve sömürü ilişkisine dayanan sınıflı toplumların gelişmesini yeniden üretmeye dair olması nedeniyle *faux frais* harcamaları olduğunu vurgular. Bu harcamaların kapitalizmin komünizme göre rasyonel olmamasından dolayı böyle adlandırılmadığını, bu tür harcamalar nedeniyle kapitalizmin rasyonel olmadığını vurgulayarak, buradaki üüo ayrımının ve Bu nedenle kapitalizmin *faux frais*’i tanımlı normatif bir perspektifle yapılmadığını belirtir (Savran Tonak 1999: 143) .

kamu geliriyle finanse edilmesi ve devletin, memurları sermaye birikimi için değil, kullanım değeri/hizmetleri için istihdam etmesi nedeniyle üretken değildir.¹³

ii. KİT üretimi: Özel sermayenin üretiminden farksızdır, artı değere kamu tarafından el konulması, artı değer üretiliyor olması olgusunu değiştirmez.

iii. Kamu hizmetleri: Toplumsal yeniden üretim için işlevseldir. Ancak artı değer üretmek amacıyla yapılmıyorsa, üretken addedilemeyeceklerdir. Bu hizmetler piyasalaştıkları oranda, yani hizmetin karşılığı piyasadaki fiyat mekanizması ile çekildiği (ve sermaye birikimine dönüştüğü) oranda¹⁴ artı değer üretecekler ve üretken sayılacaklardır.¹⁵ Yani piyasalaştığı oranda üretken olacaktır.

Bu analitik çözümlemede, işlevselliğe olan vurgunun artırılmaya çalışılmasının ne tür sonuçlar vereceğini araştırılabilir. Şematik olması bakımından devletin varlığını işlevler üzerinden yorumlayan siyaset kuramlarına başvurmak bu noktada yararlı olacaktır. Bütün sınıflı toplumlarda devletin üç temel işlevi olagelmıştır: Toplumun genel çıkarına hizmet, sermayenin yararına davranmak, kendi çıkarına (yani bürokrasiye) hizmet (Eroğul 1990).

Ancak buradaki işlevsel şema üzerinden artı değer üretimi ile sermaye birikimi sürecine dair bir ilişki yakalamak mümkün görünmemektedir. Devletin varlığı çeşitli noktalarda doğrudan sermayenin çıkarına hizmet edebilir, ancak bu işlevselliğin sonucu üretken olmayan alanın genişlemesi de olabilir. Keza, toplumun çıkarına hizmet işlevleri nedeniyle üretken olan alan da genişleyebilir.

İlkinde örnek, özelleştirme idaresi olacaktır. Devletin sermayenin çıkarına hizmet etmesi işlevinin en somut hali olsa da, yeni bir artı değer üretmediği için sadece var olan değerlerin mülkiyetinin el değiştirmesini sağladığı için özelleştirme idaresi bir bütün olarak üretken olmayan alana dahil edilecektir. Bu tesisler kamunun mülkiyetindeyken de, özel kesimin elindeyken de değer üretmektedir. Bu tesisler özel sektörün eline geçmesinden sonra daha verimli çalıştırılırsa yani sömürü oranı artarsa özelleştirme sonrasında üretken alanın genişlemesi beklenir. Ancak tam

¹³ Bu tür faaliyetler üretim alanına dair değil 'toplumsal tüketim' alanına dairedir. Shaikh ve Tonak 1994, toplumsal yeniden üretime dair bütün faaliyetleri, üretim, bölüşüm, kamu düzeni (social maintenance) ve bireysel tüketim olmak üzere dört gruba ayırmakta ve böylelikle üüo ayrımı için temel teşkil edecek üretim alanının çerçevesini netleştirmektedir.

¹⁴ Hizmetin piyasadaki ortalama fiyatı, karşılaştırma yapmak için bir gölge fiyat olarak alınabilir. Kamu hizmetinin fiyatı bu gölge fiyatına yaklaştığı oranda bu alan üretken addedilecektir (Savran ve Tonak 1999: 140).

¹⁵ Neo-liberal düzenlemelerin hegemonik hale geldiği günümüzde kamunun hizmet üretme ve finansman biçiminin giderek piyasalaşmış olması nedeniyle bu tanım çok önemli bir olgunun kuramsal açılımını yapmaktadır.

tersi de olabilir. Fabrikanın yeni sahibi olan sermaye grubu, üretim faaliyetini yavaşlatabilir ve hatta fabrikayı kapatıp araziyi rantı için değerlendirebilir; bu durumda söz konusu olan şey üretken faaliyetin üretken olmayan faaliyete dönüştürülmesi olacaktır.

İkincisine örnek olarak kamu yatırımlarının ihale yoluyla özel sektöre yaptırılmasını verebiliriz. Toplumun genel çıkarına hizmet edecek bir proje yapılacağını düşünelim. Kamu işçileriyle değil de özel sektöre ihale edilerek yapılırsa sermaye için artı değer üreten alan genişlemiş olacaktır. Proje ihale yoluyla değil de kamu işçileriyle yapılırsa bütünüyle üretken olmayan alanda kalacaktır. Ancak ortaya çıkan yatırım projesi faaliyete geçtiğinde yararlanma ilkesine göre fiyatlandırılmış bir hizmete dönüştürülürse, aynı kamu işçileri üretken işçi şeklinde nitelendirilecektir.

Yani sermaye için artı değer üretimi ile siyasetin tanımlayıcısı olan işlevsellikler birebir eşleşmemektedir.

Üstelik analitik olma sorunu bizatihi işlevsel tanımın iktisadi yeniden üretim ile ilişkisinde yine karşımıza çıkmaktadır. Kapitalizmde toplumun kendi çıkarına hizmet işlevi dolaylı olarak sermayenin çıkarına da olabilecektir. Bu dolaylı etki nasıl ele alınacaktır?

Analitik bir şablon oluşturulabilmesi için toplumun çıkarı ile sermayenin çıkarı ya birbirine zıt olarak tanımlanacaktır¹⁶ yada ilk etki esas alınacak, dolaylı süreçler, sonuçlandığı ilgili düzeyde ele alınacaktır.

IV. Değerlendirme ve Sonuç

Kapitalist yeniden üretimin, sadece iktisadi bir süreç olmadığı, aynı zamanda toplumsal ve siyasal olduğu açıktır. Analitik tanım, iktisadi süreçlerinin analitik irdelemesini sağlayacaktır. Tanımı bu haliyle alıp politik mücadele sorunsalı için kullanmak soyutlama-sorunsal uyumsuzluğu yaratacaktır. Bu tanım kapitalist yeniden üretimin iktisadi boyutuna dairdir. Kâr oranlarının, büyümenin, iktisadi bölüşüm çerçevesinin ve krizlerin analizi için uygun bir zemin sunar. Politik düzeyin irdelenmesi başka bir soyutlama gerektirir. İktisadi bir sorunsalın soyutlamasını politik sorunsal için kullanmak yanlış olacaktır.

Toplumsal ve iktisadi yeniden üretim süreçlerindeki işlevsel etkileri görmek de yine bir başka sorunsal olabilir; ancak bu sorunsal içinde kalıp analitik sonuçlara ulaşmak yine mümkün görünmemektedir.

---

¹⁶ Birbirini dışlayan zıt tanımlara örnek olarak 'toplumsal yeniden üretimi sermayenin tahakkümünden azat eden faaliyetler toplumun çıkarıdır' tanımı verilebilir.

Birçok çalışmada, eleştirel olma iddiası ile bu sorunsallar birbiriyle sentezlenmeye çalışılmaktadır. Yada hâlâ, üretken olamayan emek ile refah ilişkisi kurulabilmektedir (örneğin Wolff 1994). Yada emek değer kuramının krizde olduğu tezine binaen üüoe ayrımı da bir kenara bırakılabilmektedir. Maddi olmayan emeğin ağırlığının artması, ücretliyle ücretli olmayan emek arasındaki, ekonomik ve toplumsal üretim ve yeniden üretim düzeyindeki sayısız ilişkisellik ve bütün bunların fiyat ilişkilerine dolaylı/karmaşık etkilerine referansla, Negri ve Hardt'ı gibi düşünürler, değer üretimi sürecinin araştırmacıları, değer ölçüm probleminin ötesine götürdüğü sonucuna ulaşmakta, artık, emek değer ölçülmesinin beklenemeyeceğini iddia etmektedirler. Bu perspektifi benimseyen çalışmaların, üüoe ayrımında analitik tanımı reddedip yada eleştirip daha ziyade işlevselci ve politik tanımlara yönelmeleri doğaldır (örneğin Harvie 2005). Bu tespitlerin referans verdiği olgusal gerçekliğin önemi reddedilemez. Ancak Marksist iktisadın 1990'lardan itibaren yaşadığı canlanmanın da emek değer kuramına ihtiyaç duyduğu açıklama gücünü kazandırmaya başladığı ve özellikle siyaset biliminin bu gelişmeleri görmezden geldiği ortadadır.

KAYNAKÇA

- Baran Paul, 1974, [1957], *Büyümenin Ekonomi Politikası*, May Yayınları.
- Boratav Korkut, 1965, *Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı: Kavramlar ve Metot Meseleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 196-178, Ankara.
- Cockshott P. ve Zachariah D., 2004, *Hunting Productive Work*, <http://ricardo.ecn.wfu.edu/~cottrell/OPE/archive/0404/att-0028/01-unprod.pdf>
- Cronin, Bruce, 2001, "Productive and Unproductive Capital: a mapping of the New Zealand system of national accounts to classical economic categories, 1972-95", *Review of Political Economy*, 13: 309-327.
- Dawson, Michael ve Foster, John Bellamy, 1994, "Is There an Allocation Problem? Accounting for Unproductive Labor", *Science and Society*, 58(3): 315-25.
- Eroğul Cem, 1990, *Devlet Nedir?*, İmge Yayınları, Ankara.
- Gough Ian, 1972, "Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour", *New Left Review* 76, Kasım/Aralık: 47-72.
- Gouverneur, Jacques, 1990, "Productive Labour, Price/Value Ratio and Rate of Surplus Value: Theoretical Viewpoints and Empirical Evidence", *Cambridge Journal of Economics*, 14: 1-27.
- Harvie David, 2005 "All Labour Produces Value for Capital and We All Struggle Against Value", *The Commoner* 10, www.commoner.org.uk/10harvie.pdf
- Houston David, 1997, "Productive-Unproductive Labor: Rest in Peace", *Review of Radical Political Economics*, 29 (1): 131-139.
- Hunt, E. K., 1979, "The Categories of Productive and Unproductive Labour in Marxist Economic Theory", *Science and Society* 43 (3): 303- 325.

- Jessop Bob, 1990, *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place*, The Pennsylvania State University Press.
- Laibman, David, 1992, *Value, Technical Change and Crisis: Explorations in Marxist Economic Theory*, Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Laibman, David, 1999, "Productive and Unproductive Labor: A Comment", *Review of Radical Political Economics*, 31(2): 61-73.
- Leadbeater, D., 1985, "The Consistency of Marx's Categories of Productive Labor and Unproductive Labor", *History of Political Economy* 17: 591-619.
- Maniatis Thanasis, 2003, "The Net Social Wage in Greece 1958-95", *International Review of Applied Economics*, 17(4): 377-398.
- Maniatis Thanasis, 2005, "Marxian Macroeconomic Categories in the Greek Economy", *Review of Radical Political Economics*, 37 (4): 494-516.
- Marx Karl, 1999, [1857-8], *Grundrisse*, Sol Yayınları, Ankara.
- Marx Karl, 1993, [1867], *Kapital I*, Sol Yayınları, Ankara.
- Mohun, Simon, 1996, "Productive and Unproductive Labor in the Labor Theory of Value", *Review of Radical Political Economics*, 28(4): 30-54.
- Mohun, Simon, 1999, "Productive and Unproductive Labor in the US Economy: Does the Distinction Matter? A Reply to Houston and Laibman", <http://www.gre.ac.uk/~fa03/iwgvvt/files/00mohun.rtf>
- Mohun, Simon, 2002, "Productive and Unproductive Labor: A Reply to Houston and Laibman", *Review of Radical Political Economics*, 34: 203-220.
- Moseley, F., 1994, "Unproductive Labor and the Rate of Profit: A Reply", *Science and Society*, 58(2): 84-92.
- Moseley, Fred, 1991, *The falling rate of profit in the postwar United States Economy*, MacMillan.
- O'Connor James, 1975, "Productive and Unproductive Labor", *Politics and Society*, 5 (3): 297-336.
- Ollman Bertell, 1993, *Dialectical Investigations*, Routledge New York, London.
- Poulantzas, Nicos, 1976, [1974], *Classes in Contemporary Capitalism*, NLB, London.
- Savran Sungur ve Tonak Ahmet, 1999, "Productive and Unproductive Labour: An Attempt at Clarification and Classification", *Capital and Class* 68: 113-152.
- Shaikh A. M. ve Tonak E. A., 1994, *Measuring the Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts*, Cambridge: C.U.P.
- Smith Adam, (1985) [1776], *Ulusların Zenginliği*, çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı, Alan Yayıncılık.
- Smith, Murray E. G., 1993, Productivity, Valorization and Crisis: Socially Necessary Unproductive Labor in Contemporary Capitalism, *Science and Society* 57(3): 262-293.
- Smith, Murray E. G., 1995, Unproductive Labor and Profit Rate Trends: A Rejoinder, *Science and Society*; 58(4): 489-93.
- Wolff, Edward N., 1994, Is a Discussion of Unproductive Labor Still Productive?, *Science and Society*, 58(2): 204-10.
- Wolff, Edward N., 1994, Is a Discussion of Unproductive Labor Still Productive?, *Science and Society*, 58(2): 204-10.